

Пилип Селігей,
канд. філол. наук

УДК 81'271

Нормативний підхід у мовознавстві й мовна критика

Стаття містить міркування про актуальність нормативно-оцінного підходу до мовних явищ. Йому має передувати мовна критика, яка оперативно реагує на зміни, що відбуваються в мові.

Ключові слова: стилістика, культура мови, мовна норма, мовна критика.

Одну з важливих засад методології науки тривалий час убачали в тому, щоб незворушно фіксувати факти, не оцінюючи та не критикуючи їх. Здавалося, в науковому знанні немає ціннісного, аксіологічного компонента, знання – це чистий опис. Отож і в мові не повинно бути «доброго» й «поганого» – всі явища мають об'єктивні причини, які вченому слід неупереджено з'ясувати. Відгомін цієї позиції знаходимо, наприклад, у настанові Л. Ставицької: «Я вважаю, що лінгвіст має вивчати мову не такою, якою вона начебто мусить бути, а такою, якою та є насправді» [1, 6].

Утім не можна не помітити, що за останні десятиліття в методології науки однією з ключових стала категорія цінності. «Знання, – твердить О. Івін, – не зводиться лише до істини, воно обіймає також цінності. Без них немає ні гуманітарної, ні природничої науки» [2, 31]. Недавні розвідки в галузі наукознавства показали, що будь-яка теорія містить цінності, й тому вимога неопозитивістів цілковито усунути їх з науки безпідставна. Причому це стосується не лише наук, які вивчають свій предмет із нормативного погляду (етика, естетика, мистецтвознавство, медицина), а й практики наукового пізнання загалом. Вона, як і будь-яка людська діяльність, немислима без тих чи тих цінностей [2, 32].

Ось чому нині поряд із традиційними рівнями пізнання – онтологічним та гносеологічним – виокремлюють ще й аксіологічний (ціннісний) рівень [3]. Ці три рівні порівняно незалежні, їх неможливо звести (редувати) один до одного. Мета опису (онтологічний рівень) – зробити так, щоб слова відповідали станові справ. Натомість мета оцінки (аксіологічний рівень) – зробити так, щоб стан справ відповідав словам. Отже, опис і оцінювання належать до двох різних пізнавальних сфер. У цьому полягає «принцип Х'юма», який формулюється так: за допомогою тієї самої логіки неможливо перейти від тверджень зі зв'язкою «є» до тверджень зі зв'язкою «повинен».

Неможлива і зворотна дія – перехід від оцінок і норм до описових висловів [4, 25–26; 5, 95–100]. Цей методологічний принцип названо ім'ям шотландського філософа Д. Х'юма, бо він першим зауважив, що етика постійно помиляється, вважаючи, що з опису того, що є, можна робити висновки про те, що має бути.

Наведемо кілька прикладів застосування принципу Х'юма в різних науках. Етика: з того, що багато людей говорять неправду, не випливає, що така дія є моральною. Медицина: з того, що майже в усіх дорослих є атеросклеротичні зміни в артеріях, не випливає, що такий стан є фізіологічною нормою. Мовознавство: з того, що часто кажуть *закрити очі й закрити двері*, не випливає, що ці вислови є правильними. Стосовно лінгвістики принцип Х'юма, вочевидь, означає, що при нормуванні мови на кількісний критерій зважати можна, але він не повинен бути головним і тим більше єдиним критерієм.

З огляду на розрізнення трьох рівнів пізнання науковий метод допускає три відповідні способи обґрунтування. Поряд з онтологічною (підтвердження фактами, досвідом) і теоретичною (підтвердження дедукцією, індукцією, методологічними міркуваннями) аргументаціями є так звана контекстуальна аргументація – посилання на традицію, цінності, визнані авторитети, естетичний смак, здоровий глузд тощо. Хоч така аргументація не є абсолютно переконливим, «залізним» засобом обґрунтування, вона дієва в колі однодумців – тих, хто поділяє спільні цінності, шанує ту саму віру, визнає ті ж авторитети. Попри певну суб'єктивність контекстуальної аргументації, без неї не можуть обійтись ані нормативні, ані гуманітарні науки [6, 402–410].

Норми завжди стосуються речей і явищ, тісно пов'язаних із діяльністю людини та життям суспільства. За словами М. Пилинського, в мовній нормі суспільний характер проявляється ще сильніше, ніж суспільний характер мови взагалі [7, 9]. Мовна норма, як будь-яка інша норма, виникає як наслідок оцінки, отже, є явищем *аксіологічним*. Вона виражає ціннісне ставлення суспільства до мовних явищ. Те, що суспільство цінує в мові, що здається йому корисним і доречним, воно внормовує, а те, що здається недоцільним і неправильним, лишає за межами норми.

Як слушно зазначає Л. Струганець, культура мови – наука аксіологічна [8, 37]. Те саме можна сказати й про стилістику. Адже що вона досліджує? Не так мовні засоби, як принципи їх добору та поєднання. Добирають і поєднують мовні засоби не інакше, як на основі певних оцінних критеріїв. А коли згадати, що норма – центральне поняття літературної мови, то всі мовознавчі дисцип-

ліни, які її (літературну мову) досліджують, теж до певної міри можна вважати аксіологічними.

Неприйняття мовної норми (антинормалізаторство, нормоскептицизм) загалом характерні для низького рівня мовної свідомості, коли мову не усвідомлюють як цінність. Спрощено релятивістське ставлення до норми подекуди побутує й у лінгвістичних колах. Термін «нормативний» іноді вживають зневажливо. Для Л. Єльмслева мовна норма – фікція, штучна абстракція: нею, мовляв, замінюють факти узусу, а це призводить до непотрібних ускладнень; з лінгвістики норму можна вилучити [9, 173]. «Описувачі» вважають, що норма має ґрунтуватися винятково на узусі, а мовознавець – лише сторонній спостерігач, споглядальник. Його справа – збирати мовні факти й описувати їх у нейтральний, безоцінний спосіб.

Утім наївно думати, бупімото нормативність можна усунути із сучасної лінгвістики [10, 463]. Норма незнищенна, надто ж в мовленні. Усі, хто хоче розмовляти й писати правильно, гарно, ефективно, звряють своє мовлення з нормами. Порад щодо граматики, слововжитку, довшеного стилю пересічні мовці потребуватимуть завжди. А як інакше? Хіба в сучасному суспільстві можлива комунікація невнормованою мовою? Навіть самі антинормалізатори, заперечуючи мовні норми, послуговуються при цьому об'єктом свого заперечення.

Мета нормотворчої діяльності – розробляти й поширювати правила, яких мовці мають дотримуватися в мовленні. Визнаючи цю діяльність безперечно важливою, ми, однак, не схильні виділяти її в якусь окрему галузь під назвою «прескриптивна лінгвістика» (термін неправомірний і надто гучний, як і «комунікативна лінгвістика»). Точніше вести мову про нормативний підхід, напрям, аспект у мовознавстві.

Описовий та нормативний підходи до мови не відкидають, а доповнюють один одного. Підстав різко протиставляти їх або вивищувати один за рахунок іншого немає. Той, хто принципово не дає мовним явищам оцінок (там, де вони потрібні), схоже, прагне уникнути відповідальності за свою позицію. Водночас, маємо визнати право кожного мовознавця обирати: чи просто описувати узус, фіксуючи закономірності й тенденції (мова як вона є), чи, крім цього, ще й виробляти рекомендації з метою цей узус змінити (якою мова має бути). Автор цих рядків не є об'єктивістом і дотримується іншої позиції. Інакше мовознавчі публікації були б позбавлені практичної корисності.

Не забуваймо, що завдання науки – не тільки описувати й пояснювати світ, а й упливати на нього: змінювати, перетворювати, вдосконалювати відповідно до потреб людей, а також в інтересах самого

об'єкта дослідження. Саме в цьому наука знаходить своє раціональне обґрунтування й призначення. Саме тому їй необхідні соціальна відповідальність і соціальна активність. Вона має вловлювати поточні тенденції, прогнозувати майбутні зміни й відповідно до них коригувати діяльність людини. Соціогуманітарні науки тільки тоді виправдають покладені на них сподівання, коли випереджатимуть суспільну практику й визначатимуть напрями її перетворень, коли стануть каталізатором духовного поступу людства.

Чи виконає наука про мову свою суспільну роль, якщо лишатиметься суто описовою? Очевидно, що ні. Це все одно, якби правознавці просто описували правові відносини, відмовляючись від законотворення, а медики просто описували хвороби, не лікуючи їх. Тим-то настанову, яка відводить лінгвістові лише роль збирача фактів, слід відкинути як хибну й примітивну. Вона принижує і роль мови, і роль науки про мову.

Нормативно-оцінний підхід до мовних явищ виправданий іще з однієї причини. На розвиток мови впливають її внутрішні закони й закономірності, але більшою мірою – люди, які нею розмовляють і пишуть. Чи можуть лінгвісти лишатися байдужими до процесів, які відбуваються в українській мові? Надто до тих, що ставлять під загрозу її цілісність, стабільність, функціональну повноту? Питання риторичні. Тим-то маємо усвідомлювати мову не просто як об'єкт дослідження, а й як *суспільну цінність*, про яку треба дбати, оберігаючи її, наскільки можливо, від шкідливих впливів і деструктивних явищ. Лінгвіст має бути оборонцем мови, як біолог чи еколог є захисником природи.

Звісна річ, оцінюючи мовні факти, є ризик потрапити в іншу надмірність – суб'єктивізм, упередженість, вузьку однобічність. Щоб уникнути цього, треба чітко визначитися з критеріями оцінювання. Тут ми знову повертаємося до поняття цінності. Яку цінність варто поставити на перше місце при нормуванні мови? На нашу думку, це потреби мовного колективу та інтереси мови: *цінним, а отже, вартим унормування, є все, що сприяє дієвій комунікації, розширює функції мови й водночас підтримує цілісність, гармонійність мовної системи, забезпечує наступність у її розвитку, розкриває її творчі можливості*.

Мова – спільний витвір попередніх поколінь. А коли так, то й наше покоління має зробити внесок у її творення. Хіба етично пишати мовою, а водночас нічого не робити для її блага? Виняткова роль у цій справі належить лінгвістиці. Користувачі словників, мовних підручників і посібників, здобуваючи нові знання, дослухаючись до фахових порад, тим самим поліпшують власне мовлення, розвивають

мовний смак і чуття слова. Отже, наша наука не тільки вивчає мову, а й до певної міри її створює, шліфує, вдосконалює.

Найбільше це стосується практичної стилістики та культури мови, які відстежують живомовні процеси, фіксують і виправляють похибки чи недогляди, виробляють відповідні рекомендації. Важливе завдання цих галузей – обґрунтувати, чому той чи той мовний елемент не відповідає літературній нормі та чому його варто замінити іншим.

Нормувальна діяльність неможлива без попереднього етапу – мовної критики, яка оперативно реагує на зміни, що відбуваються в мові. Її значення ми недооцінюємо, хоч іще на початку минулого століття І. Верхратський попереджав: «Зовсім полишити критику язика значило б тільки, що обречи язик на смерть. Всякий поступ в язичі був би неможливий» [11, 2].

У культурному житті суспільства критика не є чимось незвичайним. Усі види мистецтва мають свої види критики. Нові художні тексти аналізує літературна критика, нові вистави – театральна критика, нові фільми – кінокритика тощо. Мистецька критика допомагає академічній науці (літературознавству, мистецтвознавству) відстежувати поточні тенденції, надаючи їй свіжий матеріал для теоретичних узагальнень.

Мовна критика – частина культуромовної діяльності. Вона аналізує конкретні тексти з погляду того, наскільки правильно їх написано, чи дотримано стильових норм, як ефективно ці тексти можуть вплинути (чи вже вплинули) на читача. Фіксуючи та виправляючи поширені вади, мовна критика проводить своєрідну гігієну публічного літературного мовлення. Цікаво, що пропаганда мовних норм «на контрасті» з помилками часом буває дієвіша, ніж пропаганда з допомогою звичайних підручників і словників. Мовна критика, таким чином, підвищує рівень масової грамотності, виховує мовний смак, виробляє уявлення про досконале, стилістично довершене мовлення.

В Україні мовна критика має давні традиції. Книжки в цьому жанрі видавали й мовознавці (О. Пономарів, С. Караванський, П. Одарченко, Р. Зорівчак), і письменники (К. Гордієнко, Б. Антоненко-Давидович, Б. Рогоза, П. Федотюк). Предмет їх аналізу – переважно мова художньої літератури та ЗМІ. Нормативність мови мас-медіа систематично відстежують також на сторінках наукових періодичних видань із журналістикознавства. Мовлення в політичній царині оцінюють у пресі та в мережі, миттєво реагуючи на огріхи й помилки в мові публічних осіб. Натомість мовлення у царині науки предметом критики стає нечасто – обговорюють переважно проблеми терміновжитку. З окремих видань можна назвати хіба що давню працю агро-

нома О. Синявського [12], в якій систематизовано мовні помилки в публікаціях із природничих та сільськогосподарських наук, монографію Н. Непійводи [13] та збірник «Типологія помилок у наукових текстах» [14].

Вістря мовної критики в нас традиційно скеровують проти порушення літературних норм, спричинених асимілятивним впливом російської мови. Це слушно й потрібно, але ж правильність – не єдиний параметр, що підлягає критичному оцінюванню. Інші комунікативні якості мовлення (як-от ясність, точність, стислість, виразність, чистота) аналізують порівняно рідко. Виняток – згадана праця Н. Непійводи.

Мовна критика зазвичай поєднує мовознавчий та публіцистичний підходи, а тому досить часто насажена полемізмом, емоційністю. Об'єктивно вона лишатиметься за умови, якщо критик озброєний лінгвістичними знаннями, володіє методами стилістичного аналізу, якщо він не підмінятиме досвід усього мовного колективу власним досвідом. Якщо ж для критика єдиний орієнтир – власні смаки та примхи, він ризикує скотитися в болото суб'єктивізму. Наприклад, історик П. Толочко закінчення *-и* в родовому відмінку однини іменників третьої відміни називає «незвичним і неприйнятним для вуха українця», а вжиток слів *відсоток*, *вояк*, *киталт*, *летовище*, *спільнота*, *тяглість*, *шпальта* гостро засуджує [15, 10]. Чому – незрозуміло. Звісно, цілком усунути з мовної критики суб'єктивний чинник навряд чи реально. Однак це не звільняє критика від вимоги бути професіоналом: мати багаж фахових знань, мовно-естетичний смак, дбати про обґрунтованість оцінок і суджень.

Проте мало розкритикувати стилістично невдалі тексти. Мовний критик не повинен бути лише «колекціонером помилок». Помилкам треба протиставляти стильові риси, які роблять текст якісним, виразним, привабливим для читача. Знаходити й пропагувати комунікативно досконалі взірці мовлення навіть корисніше, ніж полювати на хиби та описки. Погодьмося, що об'єктивна критика та справжній науковий підхід мають виявляти в мовленні не тільки вади, а й переваги. Завдяки цьому кожен мовець зможе дізнатись, як зробити своє писемне мовлення гнучкішим і виразнішим, а тексти – більш дієвими та читабельними.

Отже, книжні стилі мови, на відміну від розмовного стилю, легше піддаються свідомому впливові. Тим-то важливе завдання практичної стилістики й критики мови – сприяти закріпленню мовних норм. Мовлення сучасника має бути не тільки граматично правильним, а й багатим на засоби виразності, досконалим за формою та змістом.

1. *Статус* зниженої мови : [інтерв'ю з Л. О. Ставицькою] / [розмовляла М. Вербовська] // Львівська пошта. – 2010. – 14 серп. – № 89. – С. 1, 6.
2. *Ивин А. А.* Импликации и модальности / А. А. Ивин. – М. : Институт философии РАН, 2004. – 126 с.
3. *Дубровский Д. И.* Основные категориальные планы исследования сознания // Вопросы философии. – 2008. – № 12. – С. 25–39.
4. *Арутюнова Н. Д.* Типы языковых значений: Оценка, событие, факт / Арутюнова Н. Д. – М. : Наука, 1988. – 341 с.
5. *Ивин А. А.* Логика / А. А. Ивин. – М. : Оникс, 2008. – 336 с.
6. *Ивин А. А.* Современная философия науки / А. А. Ивин. – М. : Высшая школа, 2005.
7. *Пилинський М. М.* Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К. : Наук. думка, 1976. – 288 с.
8. *Струганець Л. В.* Теоретичні основи культури мови / Л. В. Струганець. – Тернопіль, 1997. – 96 с.
9. *Ельмслев Л.* Прологомени к теории языка / Л. Ельмсев ; пер. с англ. – М. : КомКнига, 2006. – 248 с.
10. *Nelson G.* Description and Prescription // The Encyclopedia of Language and Linguistics / ed. K. Brown. – [2-nd ed.] – Oxford : Elsevier, 2006. – V. 3. – P. 463.
11. *Верхратський І.* Не віднинішня заморока // Руслан. – 1913. – 23 марця. – № 65. – С. 1–2.
12. *Синявський О.* Зразки простого слова / О. Синявський. – Х. : ДВУ, 1929. – 94 с.
13. *Непийвода Н. Ф.* Мова науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Н. Ф. Непийвода. – К. : Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 303 с.
14. *Типологія помилок у науковому тексті* : зб. наук. пр. / відп. ред. Т. В. Симоненко. – Черкаси, 2011. – 119 с.
15. *Толочко П. П.* Що або хто загрожує українській мові? / П. П. Толочко. – К. : Оріяни, 1998. – С. 10.

Подано до редакції 23. 04. 2012 р.

Selihey Pylyp.

Normative approach in linguistics and language criticism.

The article presents the views of relevance of normative and evaluation approach to linguistic phenomena. It must be preceded by linguistic criticism which reacts quickly towards changes in the language.

Keywords: stylistics, language culture, language norm, linguistic criticism.

Селигей Ф.

Нормативный подход в языковедении и языковая критика.

В статье изложены соображения об актуальности нормативно-оценочного подхода к языковым явлениям. Ему должна предшествовать языковая критика, которая оперативно реагирует на происходящие в языке изменения.

Ключевые слова: стилистика, культура языка, языковая норма, языковая критика.

